

Sidó Zoltán

„A STRUKTÚRÁK NEM VONULNAK KI AZ UTCÁRA”

A cím egy 1968-as falírka, amelyet Lacan idéz egy felszólalásában (Foucault 2000).

Az írás Ralph Miliband és Nicos Poulantzas között lezajlott vitát igyekszik továbbgondolni, méghozzá azzal a céllal, hogy a strukturalizmus és az antropocentrizmus évtizedes ellentétét új megvilágításba helyezze, illetve felfedjen egy lehetséges kiutat ebből a szembenállásból. A dolgozat Miliband és Poulantzas vitájának rövid ismertetőjével kezdődik: a két szerző az állam és a kapitalizmus viszonyának tárgyalása kapcsán jut el a struktúrák és egyének szerepének kérdéséhez. Poulantzas tagadja az egyéni motivációk és cselekvések autonómiáját, Miliband viszont lényegesnek tartja ezek vizsgálatát. Kettejük vitájának továbblendítésében segítségünkre lehet, ha érveiket a posztstrukturalista hagyomány felől olvassuk újra. Így elvethetjük az eleve adott, szilárd szubjektumpozíció (struktúra vagy egyén) feltétlen szükségességét, ami megtermékenyítően hat hatalom és egyén, cselekvés és ellenállás, valamint az állam és a kapitalizmus viszonyának tárgyalásánál.

Az írás amellett érvel, hogy Nicos Poulantzas (1969) szigorú strukturalizmusát Ralph Miliband (1970) kritikájának óvatos és részleges antropocentrizmusa nem képes feloldani. Ezzel szemben a két viaskodó szubjektumpozíció (rendszer vs. egyén) elvét meghaladó, azok feltétlen szükségességét elvető posztstrukturalista elméletek hasznosak lehetnek a vita továbblendítésében, és új megvilágításba helyezhetik rendszer és egyén szerepét, valamint az ellenállás lehetőségeit.

A jelen írás nem vállalkozik többre, mint hogy összeolvasson két, egymástól meglehetősen távolságra lévő hagyományt. A cél ezzel a különböző diszciplínák közti átjárhatóság gyakorlása – úgy vélem ugyanis, hogy ezek sok esetben erősíthetik és segíthetik egymást.

EGYÉNEK ÉS STRUKTÚRÁK: A MILIBAND-POULANTZAS-VITA

A vita apropóját Miliband *The State in Capitalist Society* című könyve adta, amit Poulantzas a marxista államelmélet „alapvető jelentőségű” műveként említ (Poulantzas 1969: 67). Maga az állam, illetve az állam és a kapitalizmus viszonyának kérdése azonban véleményem szerint mintegy mellékesként jelenik meg a vitában, az írások központi témája ugyanis egy még ennél is alapvetőbb probléma: az egyéni autonómia, illetve az uralkodó struktúrák mibenlétének kérdése.

Az a karteziánus elképzelés, miszerint létezik egy biztos alappal rendelkező, eleve adott, magára és a környezetére közvetlenül ható szubjektum, ami a társadalmi vizsgálódások kiindulási alapját képezheti, réges-rég elvesztette egyeduralmát. A szubjektum decentralizációjának e folyamatában Stuart Hall (1997) Marxot mint az egyik első üttörőt említi. Azzal ugyanis, hogy Marx kései munkáiban a társadalmi kapcsolatokat (így a

termelési módokat, a munkaerő kihasználását, a tőkeáramlást) helyezte elméleti rendszerének középpontjába az ember elvont fogalma helyett, „eltörölte az egyéni tevékenység minden fogalmát” (i. m.: 64).

Ez az értelmezés adja Althusser elméletének kiindulópontját. Althusser és követői (köztük Poulantzas) a struktúrák dominanciáját hangsúlyozzák, és vehemensen kelnek ki minden olyan elmélet ellen, ami az egyéni cselekvés akárcsak minimális jelentőségét feltételezi. E szerint a megközelítés szerint az egyének jelentősége csupán annyi, hogy ők mint a struktúrák hordozói jelennek meg. Ezt jól példázza Poulantzas kritikája Ralph Miliband könyvéről. A cikkben Poulantzas kíméletlenül mutat rá minden antropocentrikus „elhajlásra”:

„Az, hogy a fennálló társadalmi rendszert kapitalistának nevezzük, a legkevésbé sem függ a menedzserek tevékenységének motivációjától [...] a menedzserek osztályhelyzetének meghatározásakor kizárólag a termelésben elfoglalt helyüket és a termelőeszközökhöz való viszonyukat kell figyelembe venni” (Poulantzas 1969: 71).

Az althusseriánus iskola tehát gyakorlatilag semmi jelentőséget nem tulajdonít az egyéni tevékenységeknek, motivációknak – képviselői azt vallják ugyanis, hogy azok teljes mértékben a struktúrák által behatároltak és meghatározottak. A szigorú strukturalizmus gyenge pontjaira azonban már Miliband is rámutatott Poulantzasnak írt viszontválaszában:

„Poulantzas elemzése véleményem szerint egyenes utat jelent a strukturális determinizmus, vagy még inkább a strukturális szuperdeterminizmus felé, ami lehetlenné teszi az állam és a »rendszer« közti dialektikus viszony alapos megfontolását” (Miliband 1970: 57).

Miliband ezt követően továbbmegy, és egyenesen a második és harmadik Internacionálé ökonomizmusához hasonlítja Poulantzas fejtegetéseit. Sőt szemére veti, hogy bizonyos egyének, csoportok tevékenységének, társadalmi hátterének stb. elemzése nélkül képtelenség rámutatni egyes problémákra, amilyen például az állam kapitalista társadalmakban betöltött sajtóságos szerepe. Szerinte szükség van tehát – még ha korlátozott mértékben is – az antropocentrikus szemlélet rehabilitációjára.

Miliband arany középút javaslata, bár szimpatikus, mégis némi hiányérzet marad utána. Olyan érzésünk lehet ugyanis, hogy a poulantzasi determinizmus elől jobb híján a karteziánus előfeltételezésekhez menekül: a mindent uraló struktúrákkal szemben végső soron mégiscsak a többé-kevésbé autonóm egyént húzza elő védekezésül. Fontos észrevenni, hogy a két szélsőséges koncepció (strukturalizmus és antropocentrizmus) mögött ugyanaz az előfeltevés bujkál: mindkettő olyan stabil, megbonthatatlan

szubjektumpozícióra épít ugyanis, ami megengedi a szándékolt cselekvést és magabiztos dominanciát. Csak míg Descartes-nál ezt a pozíciót az egyén foglalja el, addig Althussernél a struktúra ül a helyébe. Úgy vélem, ezt az ellentétet Miliband egyrészt-másrészt érvelése képtelen feloldani: ezen a ponton válhat hasznossá a posztstrukturalizmus érvelése.

ESETLEGES ALAPOK

A posztstrukturalizmus azért képes megtermékenyítően hatni ebben a helyzetben, mert nem bonyolódik bele abba a kérdésbe, hogy a vitában kinek van *inkább* igaza. Nem a két pozíció egymáshoz való viszonyát elemzi, azt, hogy akkor most vajon a szubjektumok vagy a struktúrák hatása-e a fontosabb. Ehelyett egy huszárvágással feloldja a kínzó ellentétet, és a két oldalt egyszerűen feloldja egymásban. De ha nincs(enek) eleve adott, stabil, oszthatatlan szubjektum(ok), akkor mégis hogy jön létre bármi is? A kérdés megválaszolásához Michel Foucault és Judith Butler munkásságát hívhatjuk segítségül.

Kezdjük a struktúrák és a hatalom kérdésével. A két szerző határozottan kiáll amellett az elképzelés mellett, miszerint nem létezik a hatalmi struktúrák előtti, úgymond ártatlan, tiszta, eleve adott szubjektum. A szubjektumok maguk valamiféleképpen a hatalmi struktúrák eredményei, azok befolyása alatt formálódnak, jönnek létre. Ezzel természetesen még maga Althusser is egyetért. Ezt Žižek a következőképpen foglalja össze:

„Mikor Althusser azt állítja, hogy az ideológia az egyénekből szubjektumokat hoz létre, abban az esetben az »egyének« mint élőlények jelennek meg, melyek fölött az ideologikus államapparátusok apró gyakorlatok egész sorát hajtják végre. A »szubjektumok« tehát olyan élőlények, melyeket csapdába ejt az ideologikus államapparátusok mechanizmusainak (*dispositif*) hálójába” (Žižek 2010: 92).

Foucault azonban sokat finomít ezen a képleten: „Nem az történik, hogy van egy individuum és van egy külső hatalom, amely meghatározza, milyen legyen, hogyan viselkedjék, hanem egy diskurzus alakítja a börtönlakó identitását és viselkedését. A szubjektum alakítása mindig valamilyen szabályozás szerint folyik – nem egyszerű uralkodás és nem egyszerű létrehozás, ami zajlik, hanem megszorítás a létrejövésben: a játék szabályaihoz való alkalmaztatás” (Sándor 2000: 81).

A posztstrukturalisták tehát egyrészt a hatalom jellegét értelmezik újra. Kikezdi a homogén, külső hatalom koncepcióját, amely „a nagy cél” elérésén munkálkodik. Foucault a hatalomgyakorlás apparátusai helyett az ezek erejét megcsapoló apró, rendkívül változatos és akár egymásnak is ellentmondó mechanizmusok, technikák, szándékok jelentőségét hangsúlyozza. „A hatalom mindig intencionális”, írja (Foucault 1999: 89), tehát mindig irányul valamire, ám ebben az elképzelésben már a kis helyi racionalitások kapnak kiemelt

szerepet, illetve az, hogy adott esetben ezek hogyan keresztezik egymást, kapcsolódnak egymáshoz és állnak össze nagyobb racionalitással. Ugyanakkor a hatalom „nem szubjektív” (uo.) azaz nem megragadható, bitorolható stb.

ÁLLAM/HATALOM

E hatalomkoncepció megtermékenyítően hatott Miliband és Poulantzas vitájának eredeti témájára is, nevezetesen az államelméletre. Bár Foucault egyszer úgy nyilatkozott, hogy az állam kérdését leginkább egy érzésketetlen ételhez tudná hasonlítani, amitől az ember inkább távol tartja magát, néhány követője azért megpróbálkozott a feladattal. Az egyik legkiemelkedőbb képviselője ennek a vonulatnak Timothy Mitchell, aki *Society, Economy and the State Effect* című írásában (Mitchell 1999) igyekezett választ adni arra a kérdésre, ami már Milibandéket is erősen foglalkoztatta: milyen viszonyban áll az állam a kapitalista berendezkedéssel?

A marxista gondolati hagyomány nagyrészt a kapitalista termelési mód logikáját érvényesítő mechanizmusként kezeli az államot, és a legjobb esetben is csupán relatív autonómiát tulajdonít neki a kapitalizmussal szemben. Mitchell azonban úgy véli, a kérdés megválaszolása a szabályozó hatalom jellegének megértéséből következhet. Azt állítja, hogy a modern hatalom nemcsak a szubjektumot hozza létre, hanem a tér, az idő és a népesség konkrét szabályozási technikái egyben valamifajta absztrakt struktúrává állnak össze, ami esetünkben nem más, mint az állam. Ezt a hadsereg példájával szemlélteti. A XVIII. század új hadászati megközelítései formálták meg a fegyelmezett, individuális katonai szubjektumát és ugyanakkor a fegyveres erőket, mint „önálló gépezeteket” eszményét. Ez a „gépezet” több volt, mint egyes tagjainak összessége, és voltaképpen független volt az egyes katonáktól: az idő beosztása, a térbeli elrendezés, a fegyelmezés különböző technikái képezték az alapját. Ugyanakkor nyilvánvalóan működésképtelenné és értelmetlenné is vált individuumok nélkül. Szubjektumok és struktúrák ilyen dialektikus viszonyát hozza hát létre a modern, szabályozó hatalom, és ehhez hasonlatos maga az állam is.

Általánosítva mindezt állam és kapitalizmus viszonyára: „ahelyett, hogy az állam létét a kapitalista termelés fegyelmező rendszerének következményeként magyaráznánk, mind a termelési rendszert, mind az államhatalmat a tér, az idő és a népesség modern újrendezésének megjelenési formájaként, valamint az absztrakció és szubjektivitás új hatásainak termelőiként értelmezhetjük [...] Az állam mint a politikai gyakorlat absztrakciója jelenik meg, ugyanakkor a termelési viszonyok is létrehozhatnak egy ehhez hasonló absztrakciót, ami nem más, mint a tőke” (i. m.: 91). Egyszóval Mitchell – szorosán követve

ezzel Foucault-t – a modern szabályozó hatalmat teszi meg a modern társadalmi viszonyok központi jelenségévé.

A CSELEKVÉS ÉS ELLENÁLLÁS ÚJ FORMÁI

Ebben a helyzetben, mikor a hatalom szubjektum nélkül maradt és az emberi szubjektum is lelepleződött, a cselekvés új módjai tesznek szert döntő jelentőségre. Ahogy Butler rámutat, a hatalomkonceptió posztstrukturalista újraértelmezése diszkreditálja azt az elgondolást, miszerint a szubjektum konstrukciója nem más, mint egyszerű *tett*: mintha a hatalmi apparátus egyszerűen teleírná a *tabula rasaként* jelenlevő egyént. Ehelyett az ismétlődés, a folyamat, a bevésődés lesz hangsúlyos. Ez, ha úgy tetszik, többfrontos támadás, intenzivitása ellenére azonban jól láthatóan magában hordozza a kitörés lehetőségét: mivel a szubjektum létrehozása folyamat, ezért sosincs vége, sosem lehet teljes.

A szubjektum mindig nyitott és többé-kevésbé bizonytalan kimenetelű konstrukció.

Ez a butleri olvasat természetesen esetünkben óvatosan kezelendő. Butler a nemiség elemzésekor alapvetően és szinte kizárólag nyelvi folyamatokról ír. Ha azonban az ismétlődő bevésődés intézményi kényszerek, diskurzusok, beszédaktusok bonyolult mátrixában történik meg, ha a szubjektumot csak ezek erőterében tudjuk megragadni, akkor a diszkurzív elemzés nem lehet elégséges. Az intézményi keretek, gazdasági kényszerek, termelési és tulajdonviszonyok figyelembevételére éppúgy szükség van, hiszen a hatalmi technikák legkülönbébb fajtáiról és gyakorlatairól van szó. A vizsgálódáshoz tehát nélkülözhetetlen egy átfogó, érzékeny perspektíva, ami ugyanakkor nem a többféle megközelítés egyesítését jelenti egyetlen metaelméletben (ez eleve utópikus vállalkozás lenne), hanem sokkal inkább a diszciplínák, elméletek és attitűdök közti átjárást bátorítja. Így lehetőség nyílna a posztstrukturalizmus vakfoltjainak kiküszöbölésére is.

KITÖRÉSI STRATÉGIÁK

Az eddigiekben láhattuk, hogy a posztstrukturalizmus hogyan egészítette ki a strukturalisták elképzeléseit a hatalom működéséről, ám sok kérdés maradt még tisztázatlan. Először is: egyelőre homályban maradt a szubjektum szerepének problémája. A hatalom jellegének alapvető újragondolása milyen hatással van a szubjektumról alkotott elképzeléseinkre? Másodsor pedig: a szubjektum szerepének tisztázásával az ellenállás új módjainak felvázolása válik szükségessé.

Véleményem szerint a hatalom e heterogén, töredezett, sokszínű felfogása további lényeges következményeket von maga után. Elsősorban azt, hogy érvényteleníti a sokáig magabiztos alap-felépítmény elképzelést. Amennyiben a szubjektumot egymástól gyakran független – de legalábbis egymásra nem visszavezethető –, egészen különböző intenciókkal, megjelenési formákkal rendelkező törvényszerűségek, diskurzusok formálják, úgy nem fenntartható az a nézet, miszerint elég egy jól irányzott, megfelelő helyre mért csapás, és a rendszer kártyavárként omlik össze. Ha követjük az eddigiekben felvázolt logikát, abból az következik, hogy a rendszernek nincs egy-két kivételezett pontja, ami mintegy tartóoszloppal szolgál a többi elnyomó technika számára. Olyan szoros hatalmi hálózatokról van szó, melyek kisebb-nagyobb mértékben megroppannak ugyan egy-egy elem elvesztésével, ám semelyik elem nincs olyan kivételezett helyzetben, hogy magával rántsza az egész struktúrát. Ebben az esetben az ellenállás nem az egy igaz ügyre kell, hogy irányuljon (minthogy nincs ilyen) – elég, ha a hatalmi ismétlődések, praktikák sűrű rendszerét *bárhol* kikezdi.

Furcsamód ez egész jól rímel Slavoj Žižek elképzeléseire, aki egészen más elméleti alapokról bár, de hasonló következtetésekre jutott (Žižek 2010). Žižek – Lacant idézve – amellet érvel, hogy az „elképzeltetlen (*impossible-real*)” voltaképpen nem egy *a priori* korlát, amit realista módon számításba kell venni, hanem maga a cselekvés mezője. A tett több, mint a lehetséges terébe való beavatkozás – a tett megváltoztatja magának a lehetségesnek a koordinátáit is, ezáltal retroaktív módon hozva létre saját lehetőségességének feltételeit” (i. m.: 94). A mai baloldalnak nincsenek határozott cselekvési tervei, csak annyit tud biztosan, hogy azonnal kell cselekedni – fegyvere a rögtönzés és a kreativitás, ami különös szabadsággal ruházza fel. Az abszurd, a nonszensz, az „objektíve megindokolhatatlan” az, ami megingatja a rendszert, hiszen az abszurdítás visszahat arra, ami „normális”, önmaga újragondolására és ezzel a merev keretek feloldására készíti azt.

Itt azonban megint csak hasznunkra lehet Foucault: ő is működőképesnek tartotta a Žižek által említett kitörési stratégiákat, a hatalom és az ellenállás foucault-i dialektikus viszonya ugyanis hagy mozgásteret a szubjektumok számára. Azonban Foucault felhívja a figyelmet arra, hogy ezek a mozgások folyamatos határharcokként jelentkeznek. Úgy tűnik, Žižek elfogadja azt a tételt, hogy „ahol hatalom van, ott ellenállás is van” (Foucault 1976: 95), de nem szabad megfeledkeznie arról, hogy ez fordítva is igaz. A hatalom minden megmozdulásra reagál, minden ellenállást igyekszik elfojtani, de legalábbis tompítani, miközben az ellenállás göcai is folyamatosan mozognak, és újabb gyenge pontok után kutatnak. A kérdés leginkább az, hogy ezek a mikroellenállások hogyan állnak, csomósodnak össze néha olyan erővé, ami alapjaiban képes átrendezni a struktúrákat. Erre Foucault csak homályos utalásokat tesz, illetve az erre vonatkozó empirikus kutatása (egy a *Corriere*

*della Serán*nak ígért cikksorozat) is hamar megbukott, így ez a terület egyelőre nagy hiányossága az elméleti keretnek.

Judith Butler fejtegetései is szinte kizárólag az egyéni szintre vonatkoznak, de jelen írás szempontjából így is értékesek és relevánsak lehetnek. Ahogy már fentebb kifejtettem, Butler nem arra fókuszál, hogy a struktúrák *miért* és milyen mélyebb összefüggések, illetve hátsó logika mentén vetik alá és nyomják el a szubjektumot, hanem hogy ezek a logikák *milyen módon* formálják a szubjektumot a mindennapi cselekvések során. Butler azt állítja, hogy ezek a hatalmi technikák, diskurzusok leszűkítik a megérthetőség terét, és a szubjektumok állandó idézéssel, ciklikus ismétléssel vonatkoztatják magukra az uralkodó formákat. Ugyanakkor minden egyes idézésnél megvan a félreolvasás, a „rossz értelmezés”, a „rossz kontextusba helyezés” esélye, ami kifordíthatja a domináns olvasatokat eredeti helyükből és elbizonytalaníthatja azok hegemóniáját. Butler ezt az elméletét a nemek problémájára dolgozta ki, úgy gondolom azonban, hogy bizonyos aspektusai a kapitalista viszonyok értelmezésére is használhatóak.

Vegyük például a magántulajdon esetét. A magántulajdon Marx szerint a fennálló kapitalista viszonyok egyik alappillére. Jogi, morális és egyéb szabályozások betonozták be helyét a társadalomban, mindannyiunkra vonatkoznak szabályai, mindannyian „eljártsszuk” és megerősítjük létét, mikor azt mondjuk, „ez az enyém” stb. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy a magántulajdonnak nincs egy mindenkire jellemző, tiszta, lehatárolt formája. Mindannyian egyéni magántulajdon-fogalommal dolgozunk – máshogy értelmezzük határait, olykor kikezdjük a logikáját, máskor indokolatlanul is túlhangsúlyozzuk a meglétét. Egészen hétköznapi példákra gondolhatunk, így például arra, amikor megosztunk egy csomag chipset a mellettünk ülővel, vagy amikor valakinek egy nekünk kedves tárgyat ajándékozunk és így tovább. A magántulajdon eszméje – bár kétségtelenül törvényként is jelen van – normaként funkcionál, ez pedig ismét ráirányítja a figyelmet a szubjektív cselekvés lehetőségeire.

KÖVETKEZTETÉSEK

Mindez több okból is lényeges felismerés. Egyrészt sikerült tisztázni, hogy ha el is fogadjuk Althusserék előfeltételezését, miszerint csakis strukturált szubjektum létezik, akkor sem kell elvetnünk az egyéni szerepek, intenciók, cselekvések fontosságát. A szubjektumok strukturált mivoltát ugyanis ellensúlyozza „befejezetlenségük”, lezáratlanságuk. Ez teszi képessé őket arra a gyakran öntudatlan és sok esetben akár az elmélet által sem felismert képességeikre, hogy mindennapos cselekvéseik során kikezdjék a fennállót.

Ellenvetésként felhozható, hogy vajon mit érnek az ilyen mikroellenállások a „nagy egészhez” képest. Ez a felvetés szerintem alapvetően elhibázott: ahelyett, hogy azt kérdeznénk, mi értelme van mindennek, sokkal inkább azon kéne gondolkodnunk, hogy hogyan használhatnánk ki mindezt. Semmilyen baloldali stratégia nem hagyhatja ugyanis figyelmen kívül a cselekvés ezen módjait, és a baloldalnak nagyon is komoly figyelmet kell szentelnie a mikroellenállásokban rejlő potenciálra. Hiszen ahogy a hatalmat „lentől felfelé kell elemezni” (Foucault 2000: 324), úgy az ellenállással sincs ez másképp. Egy baloldali politikának tehát az lenne a feladata, hogy ha tökéletlen módon is, de megpróbálja mozgósítani és erősíteni a cselekvés ezen módjait, közösségek teremtésével és a szolidaritás erősítésével valamiféleképpen elősegítve összesűrűsödésüket. Természetesen nincs lehetőség arra, hogy egyszerűen összefogjuk, és úgymond irányítsuk az ellenállások legkülönbözőbb fajtáit – de terelgetésükre, kölcsönhatásaik erősítésére talán van mód. Csak ekkor bízhatunk Lacan kijelentésében, miszerint „a lehetetlen megtörténhet” (Žižek 2010: 94).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Foucault, Michel (1999): *A szexualitás története I. kötet. A tudás akarása*. Atlantisz.
- Foucault, Michel (2000): A hatalom mikrofizikája. In: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk: 307–331.
- Foucault, Michel (2000): Mi a szerző? In: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk: 119–147.
- Hall, Stuart (1997): A kulturális identitásról. In: *Multikulturalizmus*. Szerk.: Feischmidt Margit. Láthatatlan Kollégium – Osiris: 60–85.
- Miliband, Ralph (1970): The Capitalist State – Response to Nicos Poulantzas. In: *New Left Review*, No. 59.: 53–60.
- Mitchell, Timothy (1999): Society, Economy and the State Effect. In: *State/Culture State Formation after the Cultural Turn*. Szerk.: Steinmetz, George. Cornell University Press: 76–97.
- Poulantzas, Nicos (1969): The Problem of the Capitalist State. In: *New Left Review*, No. 58.: 67–78.
- Sándor Bea (2000): Nem-játék. In: *Café Babel*, No. 37.: 75–87.
- Žižek, Slavoj (2010): A Permanent Economic Emergency. In: *New Left Review*, No. 64.: 85–95.